

ΜΑΡΞ ΚΑΙ ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

Ο Π. Κανελλόπουλος είναι από τους λίγους αστούς στοχαστές του μεσοπόλεμου που ασχολήθηκε συστηματικά με τον μαρξισμό γενικά και ειδικότερα με το έργο του Μαρξ (και του Ένγκελς). Η πλέον εμπειριστατωμένη ανάλυση του έργου του Μαρξ περιλαμβάνεται στις πανεπιστημιακές του παραδόσεις για το ακαδημαϊκό έτος 1929-30, οι οποίες εκδόθηκαν το 1931 με τίτλο *Κάρολος Μάρξ. Συμβολή εις τὴν Ἱστορίαν τῶν Οἰκονομικῶν καὶ Κοινωνικῶν Θεωριῶν*, στο οποίο θα στηριχτεί κατὰ μεγάλο μέρος η εργασία αυτή. Η επιλογή όμως αυτή δεν σημαίνει ότι το ενδιαφέρον του Π. Κανελλόπουλου για τον Μαρξ και τον μαρξισμό εξαντλείται σ' αυτές τις παραδόσεις, ούτε ότι δεν υπάρχουν άλλες πτυχές της ενασχόλησης του Π. Κανελλόπουλου με τον ιδρυτή του ιστορικού υλισμού, που θα μπορούσαν να γίνουν αντικείμενο παραπέρα μελέτης. Η επικέντρωση όμως του ενδιαφέροντός μας στις πανεπιστημιακές αυτές παραδόσεις οφείλεται τόσο στον επιστημονικό τους χαρακτήρα, όσο και στο γεγονός ότι είχαν μεγάλη απήχηση τόσο μεταξύ των φοιτητῶν όσο και των ευρύτερων επιστημονικῶν και πνευματικῶν κύκλων επισύροντας θετικές και αρνητικές κριτικές¹.

Θα πρέπει εν τούτοις να λεχθεῖ ότι αναφορές στον μαρξισμό και τον Μαρξ περιέχονται και σε άλλα έργα του Π. Κανελλόπουλου, όπως «Ἡ οἰκονομία καὶ ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας», *Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν*, Τόμος Β' (1930), σσ. 480-520, «Das Individuum als Grenze des Sozialen und der Erkenntnis. Soziologie contra Soziologismus», *Archiv für angewandte Soziologie*, Band III, Heft 2, 1931, «Ἱστορία καὶ Πρόοδος. Εἰσαγωγή εἰς τὴν Κοινωνιολογίαν τῆς Ἱστορίας», *Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν*, τόμος Δ' (1933), σσ. 151-97, «Ὁ ἄνθρωπος καὶ αἱ κοινωνικαὶ ἀντιθέσεις», Ἀθῆναι, 1934 καὶ *Προβλήματα Φιλοσοφίας καὶ Κοινωνιολογίας τῆς ἱστορίας* Ἀθῆναι, 1936 κ.ά.

1. Ο ἴδιος ο Π.Κ. στο ἄρθρο του «Ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος καὶ ὁ ὄχλος» αναφέρεται σε κατηγορίες ἐναντίον του με ἀφορμὴ αὐτές τις παραδόσεις που ἐκτοξεύονταν τόσο ἀπὸ δεξιὰ όσο καὶ ἀπὸ ἀριστερὰ ἐντυπα. Συγκεκριμένα ἀναφέρει τὸ περιοδικὸ «Ἐπιστημολόγος», σύμφωνα με τὸν συντάκτη του οὐοῖου ο Π.Κ. ἐπεδῶκε τὸν τίτλο του μαρξιστῆ καὶ του ἰδεαλιστῆ. *Ἀρχεῖον φιλοσοφίας καὶ θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν*, τόμος Δ' (1933), σ. 214, παρ. 1.

Τέλος ενδεικτικό του αδιάλειπτου ενδιαφέροντός του για τον θεμελιωτή του ιστορικού υλισμού και το έργο του είναι η εκφώνηση της εορταστικής ομιλίας στην Ακαδημία Αθηνών για τη συμπλήρωση 100 χρόνων από το θάνατο του («Καρλ Μαρξ - Έκατο χρόνια από το θάνατό του», 'Ανάτυπον εκ τῶν Πρακτικῶν τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν, τόμ. 58 (1983), σσ. 336-64). Σύμφωνα δε με πληροφορία που μου έδωσε ο φίλος του Π. Κανελλόπουλου ακαδημαϊκός Κ. Δεσποτόπουλος, τα γηρατιά και ο θάνατος εμπόδισαν τον συγγραφέα της *Ιστορίας τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος* από το να συμπεριλάβει και τον Μαρξ στο τεράστιο αυτό έργο¹.

Με δεδομένο λοιπόν το βαθύ ενδιαφέρον του Π. Κανελλόπουλου για τον Μαρξ απομένει να διαπιστώσουμε πώς αξιοποιεί αυτή την προβληματική. Η μελέτη των σχετικών έργων του μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο Π. Κανελλόπουλος αντιμετωπίζει το θεωρητικό έργο του Μαρξ διαφορετικά απ' ό,τι τις πολιτικές εφαρμογές της θεωρίας του. Γενικά η στάση του απέναντι στον υπαρκτό σοσιαλισμό - και ειδικά απέναντι στην μεταπαναστατική, σταλινική περίοδο της Σοβιετικής Ένωσης - είναι κατάφωρα αρνητική, επικριτική και σύμφωνη προς την αστική, φιλελεύθερη πολιτική του ιδεολογία².

Σ' αντίθεση προς την ιδεολογική αυτή αντιμετώπιση, η θέση του ως κοινωνιολόγου απέναντι στο θεωρητικό έργο του Μαρξ είναι επιστημονικά θεμελιωμένη και για την εποχή και τη θέση του, νομίζω, αρκετά αντικειμενική. Ο ίδιος στην εισαγωγή των παραδόσεων οριοθετεί τα πλαίσια της θεωρητικής ενασχόλησής του με τον Μαρξ. Η δημοσίευση των παραδόσεων οφείλεται, όπως λέγει,

«...εἰς τὴν ἀνάγκην, ὅπως, παρεχομένης εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἀναγνωστικὸν κοινὸν καθολικῆς ἐπιστημονικῆς εἰκόνος τῶν ὄσων ἐδίδαξεν ὁ Marx, ἀποφεύγωνται αἱ ἀπὸ πολιτικῆς συνήθως βάσεως ὀρμώμεναι πρόχειροι ἐπιχειρηματολογίαι διαφόρων (ἀπαδῶν) ἢ ἀντιπαλῶν», «φίλων» ἢ «ἐχθρῶν» τῆς Μαρξικῆς διδασκαλίας. 'Η

1. Πρόσφατα είδε το φως της δημοσιότητας με φροντίδα Δ. Λιβανού ο 11ος και τελευταίος τόμος της *Ιστορίας τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος* με τίτλο: ' Ἀπὸ τον Πούσκιν στον Καρλ Μαρξ'.

2. Ενδεικτικά αναφέρω ότι στο άρθρο του «'Η κρίση της εποχῆς μας και ὁ σοσιαλισμός» (*Επιφυλλίδες* Ἐλευθερουδάκη, τόμ. Β', τεύχος 2 (1929), επικρίνει την μονομερή αντιμετώπιση της κοινωνικής ζωῆς ἀπὸ την ιδεολογία των χωρῶν του υπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ, ἐννοώντας προφανῶς τον υπερτονισμό του οικονομικοῦ παράγοντα σε βάρος, της κοινωνικής και ατομικής ηθικής (σ. 4). Στα πλαίσια αὐτῆς της αντιμετώπισης του υπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ καταλήγει πολλές φορές σε ἀδόκιμα κοινωνιολογικά συμπεράσματα, ὅπως ἐκεῖνο με το οποίο προσάπτει ἐμφυτες ἱμπεριαλιστικές τάσεις στη ψυχροσύνηση του Ρωσικοῦ λαοῦ, ἐνῶ διακηρύσσει την παντελή ἀπουσία αμερικανικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ στην εποχῆ του, την οποία προεκτείνει και στο μέλλον. (*Κοινωνιολογία τῶν ἱμπεριαλιστικῶν φαινομένων*, Ἀθήναι, 1927, σ. 80).

προσπάθειά μου απέβλεψε κυρίως εις τὸ νὰ ἐμφανισθῇ τὸ ἔργον τοῦ Marx ὑπὸ μορφὴν *ἐνυαίαν*, τηρουμένης πλήρως τῆς συνοχῆς μεταξὺ τῶν διαφόρων αὐτοῦ θεωριῶν, τῆς οἰκονομικῆς, τῆς κοινωνιολογικῆς, τῆς πολιτειολογικῆς καὶ τῆς γενικωτέρας φιλοσοφικῆς περὶ ἱστορίας θεωρίας του - συνοχῆς, ἥτις διασπᾶται συνήθως (καὶ δὴ ὅχι μόνον παρ' ἡμῖν, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ διεθνεί βιβλιογραφίᾳ) ὑπὸ τῶν κριτικῶς ἢ ἀπολογητικῶς ἐπιλαμβανομένων τῆς μελέτης τοῦ ἔργου του ἀντιπροσώπων τῶν εἰδικῶν ἐπιστημῶν»¹.

Παρ' ὅλη ὅμως τὴν εἰσαγωγικὴ αὐτὴ ἐμφαση στὴ σύζευξη ὅλων τῶν πτυχῶν τοῦ μαρξιστικοῦ ἔργου καὶ παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐπιχειρεῖ μίαν συνθετικὴ καὶ κριτικὴ παρουσίαση ὅλων τῶν διαστάσεων τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας², ἔχουμε τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ Π. Κανελλόπουλος ὡς κοινωνιολόγος υπερτονίζει τὴν κοινωνιολογικὴ καὶ οἰκονομικὴ πλευρὰ τῆς θεωρίας του Μάρξ με τὶς ὁποῖες ἀσχολεῖται διεξοδικά, κάνοντας ταυτόχρονα αναφορὰς στὴν κριτικὴ ποὺ ἀσκήσαν σύγχρονοι, Γερμανοὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλείστον, μελετητές, ὅπως οἱ Böhm, Bauwerk, E. Salin, F. Oppenheimer, H. Kelsen, G. Lukaḗs, K. Mannheim, W. Sombart κ.ά. Ενδεικτικὸ τῆς κοινωνιολογικῆς αὐτῆς προτεραιότητος εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὴν ἐκδοσὴ τῶν παραδόσεων πρόσθεσε ἓνα παράρτημα, στὸ ὁποῖο ἀσχολεῖται με τὴν κριτικὴ καὶ συγκριτικὴ ἀνάλυση τῆς περὶ ἀξίας θεωρίας τοῦ Μαρξ κάτω ἀπὸ τὸ πρῶτον νεότερων κοινωνιολογικῶν προσεγγίσεων, ὅπως αὐτῶν τοῦ G. Simmel καὶ τοῦ A. Saltz.

Μετά ἀπὸ μίαν σύντομην ἀλλὰ περιεκτικὴν βιογραφικὴν παρουσίασιν τοῦ Μαρξ, στὴν ὁποία τονίζεται ἡ ἀναπόσπαστη σχέση τῆς θεωρίας τοῦ πρὸς τὶς περιπέτειες τῆς ζωῆς του καὶ τοὺς πρακτικοὺς τῆς προσανατολισμοῦ, ὁ Π. Κανελλόπουλος ἀναλαμβάνει τὴν κριτικὴν ἀνάλυσιν τῶν οἰκονομικῶν ἀπόψεων τοῦ Μαρξ, τὶς ὁποῖες θεωρεῖ ὡς τὸν ἀκρογωνιαίον λίθον τῆς θεωρίας του, τονίζοντας ταυτόχρονα τὸν κοινωνιολογικὸν τῆς χαρακτήρα. Συγκρίνοντας τὴν οἰκονομικὴν θεωρίαν τοῦ Μαρξ με τὴν ἀντίστοιχον τῆς Ἀγγλικῆς κλασικῆς σχολῆς ἐπιδαψιλεύει στὸν Μαρξ τὸ θεμελιώδες γεγονὸς τῆς ἀποδογματικοποίησης τῶν θέσεων τῆς Ἀγγλικῆς κλασικῆς οἰκονομίας:

«Τὸ μέγα κατόρθωμα τούτου συνίσταται ἀκριβῶς εἰς τὸ ὅτι ἤρε τὸν δογματισμὸν τοῦτον, ἀποκλύψας τὴν περιορισμένην ἱστορικὴν ἰσχὺν τῶν ἐννοιῶν, ἐφ' ὧν ἐβασίζετο ἡ πολιτικὴ οἰκονομία, καὶ

1. Π. Κανελλόπουλος: *Κάρολος Μάρξ. Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν θεωριῶν*, Ἀθήναι, 1931, σ. γ'.

2. Συγκεκριμένα ἀρχίζει ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴν τὴν θεωρίαν, συνεχίζει με τὴν κοινωνικὴν ἐξελικτικὴν τὴν θεωρίαν, ἀκολουθεῖ κριτικὴν ἀνάλυσιν τῆς θεωρίας τῶν τάξεων καὶ τοῦ κράτους, καὶ τελειώνει με μίαν παρουσίασιν τῶν κομμουνιστικῶν ἐξαγγελιῶν τοῦ Μαρξ καὶ τῆς θεωρίας τοῦ περὶ διαλεκτικῆς.

μετατρέψας τὰ δόγματα, δι' ὧν ἐπετεύχθη πρὸς στιγμὴν ἡ ἐπιστημονική της αὐτοτέλεια, εἰς κοινωνιολογικὰς ἐννοίας, δηλ. ἐννοίας προωρισμένας ἀπλῶς εἰς τὸ νὰ χρησιμεύουν πρὸς ταξινόμησιν καὶ ἐξήγησιν ἱστορικῶν φαινομένων, φαινομένων σχετικῆς, καὶ οὐχὶ ἀπολύτου ἰσχύος»¹.

Ἡ παρουσίαση καὶ ἀνάλυση τῆς οικονομικῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ εἶναι λεπτομερὴς καὶ ἐμπεριστατωμένη περιλαμβάνοντας ὅλες σχεδὸν τις πτυχές τῆς, ὅπως τῇ θεωρίᾳ τῆς ἀξίας καὶ υπεραξίας, τοῦ ποσοστοῦ κέρδους, καθὼς καὶ τῇ θεωρίᾳ περὶ κεφαλαίου, τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ καὶ τῆς κυκλοφορίας τοῦ. Παρ' ὅλη, ὅμως, τῇ φαινομενικᾷ 'ἀντικειμενικῇ' προσέγγιση τῆς μαρξιστικῆς οικονομικῆς θεωρίας, εἶναι ἐμφανὴς ὁ μεθοδολογικὸς χαρακτήρας τῆς ἀνάλυσης τοῦ Π. Κανελλόπουλου ποὺ εἶναι ἡ ἐπίτευξη μιᾶς Βεμπεριανῆς ἐρμηνείας τῶν ἀπόψεων τοῦ Μάρξ, γεγονὸς ποὺ καὶ ὁ ἴδιος παραδέχεται². Συγκεκριμένα ὁ Π. Κανελλόπουλος ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ Μάρξ γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς ἐννοίας τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας ὡς βασικοῦ στοιχείου τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μορφῆς τῆς κοινωνίας ἀκολούθησε τὴν μέθοδο τῶν 'ιδεατῶν τύπων', ὅπως αὐτὴ θεμελιώθηκε ἀργότερα ἀπὸ τὸν Μ. Βέμπερ, τονίζοντας τὴ διάσταση μεταξὺ τοῦ συνειδητοῦ νοήματος τῆς χρηστικῆς ἀξίας καὶ τοῦ ἀσυνειδητοῦ νοήματος τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας, κάνοντας μ' αὐτὸ τὸ τρόπο ἐμμεση ἀναφορὰ στα προβλήματα τῆς 'πλαστῆς συνειδήσεως' καὶ τῆς 'ἀλλοτρίωσης' ποὺ ὑπάρχουν στὶς παραδόσεις, ἀν καὶ χωρὶς ἀναφορὰ στὴν ἴδια τὴν ἐννοία τῆς 'ἀλλοτρίωσης'³.

Ἡ ἐπιλογή τῆς Βεμπεριανῆς μεθοδολογίας δὲν θὰ πρέπει νὰ θεωρεῖται ὡς ἀποτέλεσμα αὐθαίρετης ἐπιλογῆς τοῦ Π. Κανελλόπουλου, ἀλλὰ ὡς συνειδητὴ ἀναγνώριση τοῦ γεγονότος ὅτι στὴν Κοινωνιολογία τοῦ Weber συγκλίνουν οἱ ἀπόψεις τοῦ Μάρξ, τοῦ L. von Stein καὶ τῆς Γερμανικῆς ἱστορικῆς σχολῆς. Σχετικὰ μὲ τὸν von Stein πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Π. Κανελλόπουλος τοῦ ἀποδίδει τὴν πατρότητα πολλῶν ἀπὸ τὶς μαρξιστικὲς θέσεις χωρὶς τὸν πρακτικὸ προσανατολισμὸ τῶν τελευταίων.

Ἀν ἡ θεωρία περὶ ἀξίας τοῦ Μάρξ ἀναλύεται ἀπὸ τὸν Π. Κανελλόπουλο μὲ βεμπεριανούς ὅρους, ἄλλες θέσεις τοῦ κρίνονται ἢ ἐρμηνεύονται μὲ βάση ἐννοιες ἄλλων 'πατέρων' τῆς Κοινωνιολογίας. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω ὅτι χρησιμοποιοῖ ὅρους τοῦ Γαλλικοῦ Κοινωνιολογικοῦ Θετικισμοῦ (Comte, Durkheim) καὶ τοῦ Ἀγγλικοῦ ἐξελικτισμοῦ (Spencer) στὸν χαρακτηρισμὸ τῆς

1. 'Ο.π., σ. 15.

2. 'Ο.π., σ. 32.

3. Εἶναι ἀξιοπροσοχῆς ὅτι ὁ Π.Κ. ἀποδίδει τὴν ἐννοία τῆς ἀλλοτρίωσης μὲ τὸν ὅρο 'απαθλίωση' ἀντὶ τῶντας υλικὸ ἀπὸ τὴν *Γερμανικὴ Ἰδεολογία*, τὸ *Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο* καὶ τὸ *Κεφάλαιο*, ἀρνώντας φυσικά, τὰ ἀνέκδοτα στὴν ἐποχὴ συγγραφῆς τῶν παραδόσεων *Παρισινὰ Χειρόγραφα*.

οικονομικής θεωρίας του Μάρξ ως 'στατικής' ανάλυσης της λειτουργίας της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας και της εξελικτικής του θεωρίας ως 'δυναμικής'. Στα ίδια πάντοτε κοινωνιολογικά πλαίσια αποδίδει στον Μάρξ την πατρότητα της γνωστής διάκρισης του F. Tönnies μεταξύ κοινότητας - κοινωνίας (Gemeinschaft - Gesellschaft). Παράλληλα εκφράζει τη διαφωνία του προς τις απόψεις των Labriola και Masaryk, σύμφωνα με τις οποίες ο Μάρξ έχει μια οργανισμική αντίληψη της κοινωνίας τύπου Comte ή Spencer διαφωνώντας ταυτόχρονα και με άλλους μελετητές του Μάρξ, όπως οι Böhm, Bauwerk, Salin και Oppenheimer σχετικά με ορισμένες ερμηνείες της οικονομικής του θεωρίας. Ο Π. Κανελλόπουλος όμως δεν περιορίζεται μόνο σε μια κριτική παρουσίαση του Μαρξ και των σχολιαστών του, αλλά σε μερικά σημεία επιχειρεί μια θεωρητική σύνθεση αντιτιθεμένων τάσεων για να καταλήξει σε μια εγκωμιαστική αξιολόγηση της οικονομικής θεωρίας του ιδρυτή του ιστορικού υλισμού.

«Ο Marx προσαρμόσας πλήρως τὸ ἐμπειρικῶς πιστοποιούμενον πρὸς τὸ ἐκ τῆς θεωρίας ἐξαγόμενον, ἐνεφάνισε, χωρὶς οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστον νὰ παραβιάσῃ τὸ φαινόμενον τῆς πραγματικότητος, τὴν εἰκόνα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς κατὰ τρόπον, ὃν εἰς ζωηρότητα καὶ συνολικότητα οὐδεὶς ἄλλος κατῴρθωσε μέχρι τοῦδε νὰ ὑπερβάλῃ»¹.

Σε αντίθεση προς την 'επιστημονική' αντιμετώπιση της οικονομικής θεωρίας του Μάρξ, η προσέγγιση του προβλήματος του ιστορικού υλισμού είναι ιδεολογικά προσανατολισμένη. Στόχος της ερμηνείας του Π. Κανελλόπουλου είναι ο περίεργος, εκ πρώτης όψεως, ισχυρισμός ότι ο Μαρξ δεν ήταν υλιστής, αλλά ιδεαλιστής με έμμεση σύνδεση με τον Πλάτωνα και άμεση φυσικά με τον Έγελο. Κατά τον Π. Κανελλόπουλο ο Μάρξ δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως υλιστής, επειδή είναι αντίπαλος του φυσικοεπιστημονικού υλισμού, που είναι ο μόνος άξιος του ονόματός του υλισμός. Ο Μαρξ δεν πρέπει να θεωρείται ως υλιστής, αφού τονίζει τη δημιουργική δραστηριότητα του ανθρώπου και κάνει σαφή διάκριση μεταξύ φύσεως από τη μια και ιστορίας από την άλλη, διάκριση «... ἡ ὁποία ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰς ἀρχὰς αὐτοῦ τούτου τοῦ κριτικοῦ ιδεαλισμοῦ». "Ετσι, καταλήγει ο Π. Κανελλόπουλος:

«ἐὰν ὁ ἱστορικὸς ὑλισμὸς τοῦ Marx ἐστρέφετο κατὰ πάντος ιδεαλισμοῦ, θὰ ἐστρέφετο κατ' ἀνάγκην κατ' αὐτοῦ τούτου τοῦ Marx. Ὁ ἰδρυτὴς τοῦ λεγομένου ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ οὐδὲν ἕτερον ἐδίδαξεν ἢ ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα...ἐδίδαξε ὁ ἀπηλλαγμένος μεταφυσικότητος ιδεαλισμὸς»².

1. Ὁ. π., σ. 55.

2. Ὁ. π., σ. 50.

Σε μια εποχή κατά την οποία ο υλιστικός χαρακτήρας της θεωρίας του Μαρξ θεωρείτο ως δεδομένος, ο Π. Κανελλόπουλος τον αμφισβητεί, αμφισβητώντας ταυτόχρονα τις απόψεις γνωστών στοχαστών όπως ο Kor-sch και ο Bakunin.

«Ὡς φιλόσοφος», ισχυρίζεται ο Π. Κανελλόπουλος «ὁ Marx διδάσκει ὅτι ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖ τὴν ἱστορίαν του. Ὡς Κοινωνιολόγος διδάσκει οὗτος, ὅτι εἰς ὠρισμένας περιόδους τῆς ἱστορίας, ἰδίᾳ εἰς τὴν περίοδον, ἣν σήμερον διερχόμεθα, ὁ ἄνθρωπος ἐδημιούργησε τὴν ἱστορίαν του ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πρὸς τὴν ὕλην καὶ τὴν οἰκονομικὴν ζωὴν ἐστραμμένων νοημάτων του, ὑποτάξας πάντας τοὺς ἄλλους σκοποὺς ὑπὸ τὸν σκοπὸν τῆς οἰκονομίας»¹.

Στο σημείο αυτό η γνώμη μας είναι ότι ο Π. Κανελλόπουλος παρερμηνεύει τη βασική θέση του Μαρξ, σύμφωνα με την οποία η μορφή της οικονομίας, συνειδητά ή ασυνειδητά, κυριαρχεί σε κάθε εποχή, προσδιορίζοντας σε τελευταία ανάλυση το εποικοδόμημα. Αν ο Π. Κανελλόπουλος έχει δίκιο τονίζοντας τον κοινωνιολογικό χαρακτήρα των μαρξιστικών εννοιών, η προσπάθεια ιδεαλιστικής ερμηνείας αυτών των εννοιών, είναι έξω από το πνεύμα του μαρξισμού. Σήμερα είναι πλέον δεδομένο ότι ο ιστορικός υλισμός, χωρίς να έχει καμιά σχέση με μηχανιστικούς υλισμούς, είναι ένας υλισμός οικονομικός, με την έννοια ότι δίνει προτεραιότητα όχι σε νοήματα, αλλά σε σχέσεις οικονομικού χαρακτήρα. Εκείνο που θα μπορούσε ίσως ως κοινωνιολόγος να τονίσει ο Π. Κανελλόπουλος είναι η σαφής ύπαρξη θέσεων κοινωνικής διαντίδρασης (social interaction) στο έργο του Μάρξ, το οποίο επικεντρώνεται στη μελέτη ποικίλων κοινωνικών σχέσεων με βάση τις οικονομικές. Η μη-ρεαλιστική αυτή ερμηνεία υπαγορεύεται πιθανώς από την πεποίθηση του Π. Κανελλόπουλου ότι η κοινωνική ζωή ρυθμίζεται από την βούληση των ανθρώπων, δηλ. την νοητική και βουλευτική δραστηριότητά τους. Έτσι ο Π. Κανελλόπουλος αποδέχεται την τελεολογική, βουλευσιαρχική προσέγγιση της κοινωνικής ζωής, σ' αντίθεση προς την αιτιοκρατική αντιμετώπιση των ίδιων φαινομένων από άλλους θεωρητικούς. Κατά την άποψή μας η έννοια της βούλησης κατέχει θέση-κλειδί στο κοινωνικό γίνεσθαι για τον Π. Κανελλόπουλο, που είναι ανάλογη προς αυτή που κατέχουν δυνάμεις ανεξάρτητες από τη βουλευτική διάθεση των μελών της κοινωνίας στο έργο άλλων μελετητών μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνεται και ο Μάρξ, τουλάχιστον σ' ό,τι αφορά το περιγραφικό μέρος της θεωρίας του.

Αν η οικονομική θεωρία του Μάρξ παρουσιάζεται από τον Π. Κανελλόπουλο ως ο ακρογωνιαίος λίθος της φιλοσοφίας του, η στάση του απέναντι στο πολιτικό σκέλος της θεωρίας του είναι κριτική και σε πολλά ση-

1. 'Ο.π., σ. 126.

μεία απορριπτική. Σχετικά με την έννοια της πάλης των τάξεων ο Π. Κανελλόπουλος επαναλαμβάνει τη θεωρία του L. von Stein σύμφωνα με την οποία η κομμουνιστική κίνηση είναι καταδικασμένη ν' αποτύχει για ιστορικούς λόγους. Ειδικά όσον αφορά τη δικτατορία του προλεταριάτου ο Π. Κανελλόπουλος πιστεύει ότι βρίσκεται σε αντίφαση με τις βασικές θέσεις της πολιτικής θεωρίας του Μάρξ και συγκεκριμένα με τον ορισμό του κράτους ως μορφής εξουσίας ταυτίζοντας, αθεμελιώτα κατά τη γνώμη μου, την κομμουνιστική κοινωνία με τον αναρχισμό και αγνοώντας τη θεωρία περί προοδευτικού μαρξισμού του κράτους. Αταλάντευτης πάντως είναι η κατηγορηματική απόρριψη ως επιστημονικά αθεμελιώτης της πεποίθησης του Μάρξ σχετικά με την αναγκαιότητα της έλευσης της κομμουνιστικής, αταξικής, ακρατικής κοινωνίας.

«Έστερημένον σαφώς επιστημονικῆς όρολογίας είναι τὸ τμήμα ἐκεῖνο τῶν παρατηρήσεων τοῦ Marx, ἰδίᾳ δὲ τοῦ Engels, διπερ ἀναφέρεται εἰς τὴν κομμουνιστικὴν κοινωνίαν τοῦ μέλλοντος»¹.

Οι αντιρρήσεις του επικεντρώνονται στα εξής σημεία. Πρώτον θεωρεί ως επιστημονικά, δηλ. κοινωνιολογικά, ανυπόστατη τη θεωρία παντελούς κατάργησης των αντιθέσεων στην κομμουνιστική κοινωνία, αφού, κατά τη γνώμη του, ακόμη και αν εξαφανιστούν οι οικονομικές αντιθέσεις, θα υπάρχουν πολιτιστικές, ιδεολογικές και άλλων ειδών αντιθέσεις². Δεύτερον σχετικά με τη θεωρία περί κράτους ο Π. Κανελλόπουλος αποκρούει τη θέση ότι το κράτος αποτελεί το όργανο των συμφερόντων μιας μόνο τάξης, υιοθετώντας μάλλον το Βεμπεριανό ορισμό του κράτους ως του κοινωνικού θεσμού που βσιίζεται στην άσκηση του μονοπώλιου της φυσικής βίας³. Παρ' όλα αυτά αναγνωρίζει στον Μάρξ την πατρότητα της κοινωνιολογικοποίησης του πολιτικού φαινομένου:

«Αναντίρρητον εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι ἡ περὶ πολιτείας θεωρία τοῦ Marx ὠφέλησε τὴν ἐπιστήμην κατὰ τοῦτο: ὅτι ἀπῆλλαξεν αὐτὴν τῶν περὶ πολιτείας μεταφυσικῶν κατασκευασμάτων τοῦ Hegel... ὁ Marx ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος, ὅστις ἐπέμεινε θεωρητικῶς εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς πολιτείας ὡς ἀπλοῦ κοινωνικοῦ φαινομένου»⁴.

Ὡς πολιτικός υποστηρικτής ενός περιορισμένου κρατικού παρεμβατισμοῦ ὁμως ο Π. Κανελλόπουλος αρνείται να αποδεχθεῖ την εξελικτικά προγραμματισμένη εξαφάνιση ενός θεσμοῦ πανίσχυρου τόσο στις καπιταλιστικές

1. 'Ο.π., σ. 134.

2. Η σύγχρονη Σοβιετική Κοινωνιολογία ασχολείται πλέον συστηματικά με την μελέτη των διαφόρων αντιθέσεων στις σοσιαλιστικές κοινωνίες. Βλ. M.N. Rutkevitch: «The Social Contradictions of Socialism», *Soviet Studies in Philosophy*, v. XXVI, n. 2 (1907), pp. 7-31.

3. Καρλ Μαρξ., ό.π., σσ. 93-4.

4. 'Ο.π., σ. 97.

όσο και στις σοσιαλιστικές κοινωνίες της εποχής του εκφράζοντας τη δυσπιστία του ως εξής:

«Πώς είναι...δυνατόν, έπιστημονικῶς νά ἀποδειχθῇ, ὅτι τὸ 'στρατοκρατορικόν' οικονομικὸν σύστημα, ὅπερ ἰσχύει σήμερον ἐν Ρωσσίᾳ θέλει διὰ τῆς ἀπλῆς ἐξελιξέως μεταβληθῇ εἰς τὸ ἀπολύτως ἀντίθετον ἀκριβῶς σύστημα, εἰς τὸ σύστημα, ὅπερ θὰ συνίσταται εἰς τὴν ἔλλειψιν παντὸς συστήματος;»¹.

Αφετηρία των βασικών αυτών αντιρρήσεων του αποτελεί το γεγονός ότι ως οπαδός της Γερμανικής ιδεαλιστικής κοινωνιολογικής τάσης, και ειδικότερα της κοινωνιολογίας της γνώσης, δεν παραδέχεται την ύπαρξη αδήριτης κοινωνικής νομοτέλειας και αποδίδει τον αιτοκρατικό χαρακτήρα των μελλοντολογικών προβλέψεων του Μάρξ τόσο στον πολιτικο-ιδεολογικό χαρακτήρα της σκέψης του όσο και στην επίδραση του Γαλλικού θετικισμού συμφωνώντας έτσι με τον Kelsen, για τον οποίο ο Μάρξ χρησιμοποίησε την πρόφαση της επιστήμης για να επενδύσει τις ηθικο-πολιτικές του απαιτήσεις με τον μανδύα της επιστήμης ως νόμους εξελικτικούς. Ανεξάρτητα πάντως από το συνολικό περιεχόμενο της συγκεκριμένης κριτικής του, η οποία μερικές φορές ίσως υποτιμᾷ ουσιαστικές θέσεις του Marx², κατά τη γνώμη μου ο Π. Κανελλόπουλος είχε συλλάβει σωστά το περιεχόμενο των κοινωνικών νόμων όχι ως φυσικοεπιστημονικών βεβαιοτήτων, αλλά ως *κυρίαρχων τάσεων*, οι οποίες μπορούν να προβλεφθούν από τους ειδικούς μελετητές των κοινωνικών φαινομένων:

«Πρόβλεψις σημαίνει οὐχὶ μόνον ἡ ἐκ φυσικοεπιστημονικῆς βεβαιότητος πηγάζουσα, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκ πιθανότητος κοινωνιολογικῆς τὴν ἰσχὺν αὐτῆς ἀρρομένη πρόβλεψις. Ἡ ἐκ τῆς βουλῆσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐξηρητημένη ἱστορικὴ πραγματικότης ἐπιδεικνύει ὠρισμένας τάσεις, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων εἶναι δυνατόν...ν'ἀποφανθῇ τις περὶ τοῦ τί εἶναι δυνατόν νά συμβῇ»³.

Τελειώνοντας τη σύντομη αυτή παρουσίαση θα ήθελα να αναφερθώ στις θέσεις του Π. Κανελλόπουλου σχετικά με το θέμα της μαρξιστικής διαλεκτικής, στην οποία και αφιερώνει τις τελευταίες σελίδες των παραδόσεων. Είναι αξιοπροσοχής ότι, παρά τις προηγούμενες κριτικές του τοποθετήσεις, ο Π. Κανελλόπουλος αναγνωρίζει μιαν εννοιολογική συνέπεια

1. 'Ο. π., σ. 109.

2. Ο Π. Κ. ισχυρίζεται (σ. 140) ότι οι Μαρξ και Ένγκελς βλέπουν τον άνθρωπο χειραφετημένο από κάθε αναγκαιότητα στο μέλλον. Αυτή η ερμηνεία φυσικά δεν αποδίδει πλήρως τον Μαρξ για τον οποίο το βασίλειο της ελευθερίας συνδέεται άμεσα με τη σφαίρα της αναγκαιότητας που προσδιορίζεται από τη βιολογική φύση του ανθρώπου και το φυσικό και κοινωνικό του περιβάλλον (Βλ. Ε. Μπιτσάκη: *Θεωρία και Πράξη: Προβλήματα φιλοσοφίας του 'Ανθρώπου*, Gutenberg, Αθήνα, 1980, κεφ. 2).

3. Καρλ Μαρξ, ό.π., σ. 139.

στο έργο του Μάρξ, η οποία καταστρατηγείται μόνο στην περίπτωση της διαλεκτικής, το περιεχόμενο της οποίας καταφανώς αντίκειται στον ιδεαλιστικό χαρακτήρα της ερμηνείας του ίδιου του Π. Κανελλόπουλου. Γι' αυτό το λόγο θεωρεί την περί διαλεκτικής θεωρία των Μαρξ-Ένγκελς ως επίδραση της δυτικοευρωπαϊκής αισθησιαρχίας και του θετικισμού:

«Η επίδρασις, ἣν ἤσκησεν ἐπὶ τὸν Marx ἡ δυτικοευρωπαϊκὴ αἰσθησιαρχία, ἐξεδηλώθη σχεδὸν μόνον εἰς τὰς σελίδας ἐκείνας τῶν ἔργων του, ὅπου ὁμιλεῖ οὗτος περὶ τῆς διαλεκτικῆς... πᾶσαι αἱ ἄλλαι του θεωρίαι ἐκφράζουσι ἢ... ὑπενθυμίζουν... τὰς ἀρχὰς τοῦ ἰδεαλισμοῦ. Ἡ περὶ τῆς ἑνεργοῦ πλευρᾶς» θεωρία ἀποτελεῖ τὴν τελειοτέραν ἐκδήλωσιν τῆς ἀντιθέσεως τοῦ Marx πρὸς τὴν αἰσθησιαρχίαν καὶ τὸν νατουραλισμὸν τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ¹.

Εἶναι γεγονός ὅτι ο Π. Κανελλόπουλος επηρεασμένος ἀπὸ τὴν κριτικὴν τοῦ W. Sombart παρερμηνεύει στis παραδόσεις τὴν ἔννοια τῆς μαρξιστικῆς διαλεκτικῆς γεγονός που με ἐπιστημονικὴ ἐντιμότητα παραδέχεται στo ἀρθρο του «Ἱστορία καὶ Πρόοδος». Συγκεκριμένα ἐνὸς στis παραδόσεις ισχυρίζεται ὅτι διαλεκτικὴ καὶ ἀπόρριψη τῆς προτεραιότητος τοῦ λόγου εἶναι ἀσυμβίβαστα, ἀφοῦ «διαλεκτικὴ καὶ λόγος εἶναι ἔννοιαι σχεδὸν ταυτόσημοι: διαλεκτικὴ εἶναι ἡ ἐνέργεια τοῦ λόγου»², στo «Ἱστορία καὶ Πρόοδος» φαίνεται ν' ἀντιλαμβάνεται τὸ πραγματικὸ νόημα τῆς μαρξιστικῆς διαλεκτικῆς ὡς μεθολογικοῦ οργάνου ἐρμηνείας τῆς φύσης καὶ κοινωνίας, καθὼς καὶ τὸ σχετικὸ, ἀντιδογματικὸ τῆς περιεχόμενου:

«Ὁ χαρακτήρ τῆς ὑλιστικῆς διαλεκτικῆς» γράφει ο Π. Κανελλόπουλος «εἶναι κατὰ πρῶτον λόγον ἀπλῶς μεθοδολογικός. Ἡ διαλεκτικὴ εἶναι μέθοδος παρατηρήσεως τῆς ἱστορίας. Ὁ Marx τὸ νίξει εἰς τὸν πρόλογον τοῦ «Κεφαλαίου» ῥητῶς, ὅτι ἡ διαλεκτικὴ συνίσταται εἰς τὸ νὰ βλέπωμεν τὴν πραγματικότητα κινουμένην, εἰς τὸ νὰ συλλαμβάνωμεν τὰς μορφάς, ὅφ' ἃς ἐμφανίζεται αὕτη, ὅχι ἀπλῶς ὡς κάτι δεδομένον, ἀλλὰ καὶ ὡς κάτι τὸ παροδικόν. Διαλεκτικὴ εἶναι ἡ μέθοδος δι' ἧς, παρατηροῦντες τὴν πραγματικότητα, βλέπομεν ταυτοχρόνως καὶ τὴν ἀρνήσιν τῆς, δηλ. τὴν ἀναγκαίαν τῆς μεταβολῆς»³.

Τέλος θ' ἀναφερθῶ σύντομα στis θέσεις που ἀνέπτυξε στὴν εορταστικὴν του ομιλίαν γιὰ τὰ 100 χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατον τοῦ Μάρξ. Στὴν ομιλίαν αὕτη ο Π. Κανελλόπουλος ουσιαστικὰ ἐπανασυνδέεται με τis παραδόσεις, ἀφοῦ ἐπαναλαμβάνει τὰ ἴδια ἐπιχειρήματα, ὅπως τὴν θέση ὅτι ἡ πιὸ σημαντικὴ προσφορὰ τοῦ Μαρξ εἶναι ἡ κριτικὴ τῆς καπιταλιστικῆς οὐκονομίας

1. *Κατὰ Μαρξ*, σσ. 145-46.

2. *Κατὰ Μαρξ*, σ. 150.

3. *Ἱστορία καὶ Πρόοδος: Εἰσαγωγή εἰς τὴν Κοινωνιολογίαν τῆς Ἱστορίας*, σ. 165.

και ότι ο χαρακτήρας της θεωρίας του δεν είναι υλιστικός με τη διασάφηση ότι αποδίδει πρωταρχική σημασία όχι σε υλικές οντότητες αλλά σε κοινωνιολογικά και ψυχολογικά φαινόμενα. «Ο ιστορικός λοιπόν υλισμός» καταλήγει, «θα 'ταν ὀρθότερο νὰ εἶχε ὀνομασθεῖ 'ιστορικός ρεαλισμός' ἢ καὶ ἀκόμα 'θετικός ἰδεαλισμός'¹. Σ'ό,τι αφορά πάλι τη μελλοντολογική θεωρία του Μάρξ και στην ομιλία χαρακτηρίζεται αυτή ως θολή και αδιευκρίνιστη εκφράζοντας για πολλοστή φορά τη δυσπιστία του αστού διανουμένου γύρω από τη δυνατότητα πραγματοποίησης του οράματος αυτού². Τέλος σχετικά με το πρόβλημα της μη επικράτησης του σοσιαλισμού στις καπιταλιστικές κοινωνίες της Δύσης η ερμηνεία του μπορεί πάλι να χαρακτηριστεί ιδεαλιστική μια και θεωρεί ως ανασταλτικούς παράγοντες κυρίαρχα ιδεολογικά ρεύματα και όχι τη δομή του ίδιου του καπιταλισμού. Χαρακτηριστικά αναφέρω ότι για Μ. Βρετανία και Η.Π.Α. θεωρεί ως κυριότερο λόγο μη διάδοσης και επικράτησης του μαρξιστικού σοσιαλισμού το πραγματιστικό πνεύμα αυτών των κοινωνιών, ενώ για τη Γαλλία ευθύνεται ένας συνδυασμός Καρτεσιανής Λογικής, Γαλλικού εκλεκτισμού και ουτοπικού σοσιαλισμού. Ιταλία και Ισπανία (και η Ελλάδα ως μεσογειακή χώρα;) δεν είναι εύκολο να ενστερνιστούν το κομμουνιστικό ιδεώδες εξαιτίας του αναρχικού πνεύματος των κατοίκων τους. Στους αντίποδες τώρα η επικράτηση του μαρξισμού στη Σοβιετική Ένωση αποδίδεται στη χαρισματική προσωπικότητα του Λένιν (ακόμα μια Βεμπεριανή ερμηνεία), ενώ η Κίνα χαρακτηρίζεται ως ειδική περίπτωση και δεν σχολιάζεται³.

Θεωρώ περιττό να επισημάνω στο σημείο αυτό τον μονοδιάστατο χαρακτήρα αυτών των κρίσεων, οι οποίες καταδεικνύουν τη δυσκολία του φιλελεύθερου πολιτικού ν' αξιοποιήσει τη θεωρητική του κατάρτιση. Η πεμπτουσία όμως των απόψεων του Π. Κανελλόπουλου απέναντι στο θέμα της προσφοράς του μαρξισμού στη διεθνή ιστορία φαίνεται στην ακόλουθη κριτική αξιολόγηση:

«Ο Μάρξ δὲν μεταμόρφωσε, βέβαια, τον κόσμο. Ἀλλὰ ἡ θεωρία του -εκτοπίζοντας τὶς ποικίλες σοσιαλιστικὲς ἢ ἀναρχικὲς θεωρίες ἢ οὐτοπίες- πρόσφερε σὲ ὅσους θὰ ἐξεγείρονταν ὅπωςδῆποτε κατὰ τοῦ ἀστικού καθεστώτος τὴ γλώσσα ἐκείνη, πού τοὺς ἔκαμε νὰ συννενοηθοῦν μεταξύ τους καὶ νὰ δροῦν ἑνωμένοι⁴.

1. 'Εορταστική Ὀμιλία, σ. 360.

2. 'Ο. π.,

3. 'Ο. π., σ. 352.

4. 'Ο. π., σ. 363.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Επειδή η εργασία αυτή ολοκληρώθηκε πριν από την αλυσιδωτή έκρηξη των συνταρακτικών γεγονότων στις χώρες του 'υπαρκτού σοσιαλισμού', θεωρώ ως υποχρέωση να επανεκτιμήσω ορισμένες απόψεις που περιέχονται στο αρχικό κείμενο. Κάτω από το πρίσμα των γεγονότων αυτών, η αρνητική τοποθέτηση του Π. Κανελλόπουλου απέναντι στη Σταλινική ερμηνεία και εφαρμογή της μαρξιστικής θεωρίας, η οποία σήμερα χρεώνεται από πολλές πλευρές την αποτυχία της εξάσκησης της απόλυτης εξουσίας ενός ηγέτη και ενός κόμματος στις χώρες αυτές, δεν είναι μόνο απόρροια ιδεολογικής προκατάληψης, αλλά ίσως ένδειξη του επιστημονικού αισθητηρίου ενός στοχαστή, ο οποίος, ως Κοινωνιολόγος, ήταν σε θέση να εκτιμήσει μακροσκοπικά τα κοινωνικά φαινόμενα και γεγονότα της εποχής.

Επίσης έχει σημαντική επικαιρότητα για την υποκείμενη σε ολόπλευρες επιθέσεις μαρξιστική θεωρία η διάκριση που κάνει μεταξύ της επιστημονικής διάστασης του μαρξισμού ως του πληρέστερου για την εποχή του ερμηνευτικού σχήματος του καπιταλισμού και των εσχατολογικών του γενικοτήτων, τις οποίες θεωρεί ως πρακτικά αναφάρμοστες.

SUMMARY

«Marx and marxism in the work of P. Kanellopoulos»

P. Kanellopoulos belongs to the few scholars of the bourgeois Hellenic intelligentsia of the thirties who was interested in Marx and marxism in general.

Our point is that his role as an academic sociologist on the one hand and as a right-wing politician on the other has determined his approach to Marx and marxism, which is a mixture of scientific accuracy and ideological bias. More precisely as a scientist he shows a deep knowledge and understanding of Marx's works and provides a clear and systematic analysis of different aspects of his theory, although he is involved in a peculiar interpretation of fundamental views of Marx; his position, however, towards the political application of marxism, particularly in the case of the Stalinist period of Soviet Union, is negative and his dismissal is merely asserted without any reliance on empirical evidence and a scientific evaluation of it.

ELENA KARABATZAKI-PERDIKI